

MANIFESTATION OF SELF-ORGANIZATION PRINCIPLES IN THE EVOLUTION OF SOCIAL INSTITUTIONS

Ilhom Imomaliyevich Rizayev

Associate Professor, Department of Humanities and Social Sciences
Samarkand Branch of Tashkent University of Information Technologies
rizaldo@mail.ru
Samarkand, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Social institutions, evolution, selforganization, social systems theory, institutional change, sustainable development, social adaptation, institutional system, globalization, digital transformation.

Received: 02.12.25

Accepted: 03.12.25

Published: 03.12.25

Abstract: This article analyzes the historical formation of social institutions and their evolutionary development processes based on selforganization theory. The study highlights the structure of society as a complex system, its internal variability, the mutual adaptability of institutions, and their role in ensuring stability. Social institutions—from the family to political systems—are viewed as selfemerging mechanisms of order in society, and their functional functions, dynamics of change, and adaptation processes are scientifically substantiated. The article analyzes the mechanisms of internal institutional change based on the approaches of classical systems theorists such as Niklas Luhmann, Thomas Parsons, and Eduard Durkheim. It also highlights new challenges facing social institutions in the context of contemporary globalization and digital transformation, their capacity for selfregulation, and the process of institutional innovation. The results of the study demonstrate that the ability of social institutions to selfreform as a complex system is one of the key factors in the stability and development of society.

**IJTIMOIIY INSTITUTLAR EVOLYUTSIYASIDA O‘Z-O‘ZINI TASHKILLASHTIRISH
TAMOYILLARINING NAMOYON BO‘LISHI**

Ilhom Imomaliyevich Rizayev

Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti

Toshkent axborot texnologiyaları universiteti Samarqand filiali

rizaldo@mail.ru

Samarqand, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Ijtimoiy institutlar, evolyutsiya, o'zo'zini tashkil qilish, ijtimoiy tizimlar nazariyasi, institutsional o'zgarishlar, barqaror rivojlanish, ijtimoiy moslashuv, institutsional tizim, globallashuv, raqamli transformatsiya.

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy institutlarning tarixiy shakllanishi va ularning evolyutsion rivojlanish jarayonlari o'zo'zini tashkil qilish nazariyasi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda jamiyatning murakkab tizim sifatidagi tuzilishi, uning ichki o'zgaruvchanligi, shuningdek institutlarning o'zaro moslashuvchanligi, barqarorlikni ta'minlashdagi roli yoritilgan. Ijtimoiy institutlar – oiladan tortib siyosiy tizimlargacha – jamiyatning o'zo'zidan vujudga keluvchi tartibot mexanizmlari sifatida ko'rib chiqilib, ularning funksional vazifalari, o'zgarish dinamikasi va moslashuv jarayonlari ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Maqolada Niklas Luhmann, T. Parsons, E. Dyurkgeym kabi klassik tizimlar nazariyasi vakillarining yondashuvlari asosida institutlarning ichki o'zgarish mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ijtimoiy institutlar oldida paydo bo'layotgan yangi vazifalar, ularning o'zo'zini tartibga solish imkoniyatlari hamda institutsional innovatsiyalar jarayoni yoritiladi. Tadqiqot natijalari ijtimoiy institutlarning murakkab tizim sifatida o'zo'zini qayta ishlab borish qobiliyati jamiyatning barqarorligi va rivojlanishining asosiy omillaridan biri ekanini ko'rsatadi.

ПРОЯВЛЕНИЕ ПРИНЦИПОВ САМООРГАНИЗАЦИИ В ЭВОЛЮЦИИ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ

Илҳом Имомалиевич Ризаев

Доцент кафедры гуманитарных и социальных наук

Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий

rizaldo@mail.ru

Самарканд, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Социальные институты, эволюция, самоорганизация, теория социальных систем,

Аннотация: В статье анализируется историческое становление социальных институтов и процессы их эволюционного

институциональные изменения, устойчивое развитие, социальная адаптация, институциональная система, глобализация, цифровая трансформация.

развития на основе теории самоорганизации. В исследовании освещаются структура общества как сложной системы, ее внутренняя изменчивость, а также взаимная адаптивность институтов, их роль в обеспечении стабильности. Социальные институты – от семьи до политических систем – рассматриваются как самовозникающие механизмы порядка в обществе, научно обосновываются их функциональные функции, динамика изменений и процессы адаптации. В статье анализируются механизмы внутреннего изменения институтов на основе подходов представителей классической системной теории, таких как Никлас Луман, Т. Парсонс, Э. Дюркгейм. Также освещаются новые задачи, стоящие перед социальными институтами в условиях современной глобализации и цифровой трансформации, их возможности саморегуляции и процесс институциональных инноваций. Результаты исследования показывают, что способность социальных институтов к самореформированию как сложной системы является одним из основных факторов стабильности и развития общества.

Kirish. Zamonaviy ijtimoiy fanlar taraqqiyoti shuni ko'rsatadiki, jamiyatning barqarorligi va rivojlanishi ko'p jihatdan ijtimoiy institutlarning qanday ishlashiga, ularning tarixiy shakllanish va o'zgarish dinamikasiga bog'liqdir. Har qanday jamiyat murakkab, o'zaro bog'langan tizimlar yig'indisi bo'lib, unda turli institutlar – oila, ta'lim, iqtisodiyot, siyosat, huquq va din – ijtimoiy tartibni ta'minlash, ijtimoiy munosabatlarni boshqarish hamda jamoaning mavjudligini davom ettirishda muhim funksiyalarni bajaradi. Shu ma'noda ijtimoiy institutlarning evolyutsiyasi nafaqat tarixiy jarayon, balki jamiyatning o'zo'zini tashkil qilish mexanizmlarini anglash uchun asosiy ilmiy muammo hisoblanadi.

Ijtimoiy tizimlar nazariyasining rivojlanishi bilan institutlarning shakllanishi va o'zgarishini o'zo'zidan vujudga keluvchi tartib sifatida ko'rish tobora dolzarb bo'lib bormoqda. T. Parsonsning strukturaviyfunksional modeli, N. Luhmannning autopoiesis nazariyasi, E. Dyrkgeymning ijtimoiy birlik va kollektiv ong haqidagi qarashlari institutlarning o'zo'zini tashkil qilish tamoyillarini ilmiy tahlil qilishda asos yaratdi. Ushbu yondashuvlarga ko'ra, institutlar tashqi bosim natijasida emas, balki jamiyatning ichki ehtiyojlari, kommunikativ jarayonlar va o'zaro moslashuv mexanizmlari orqali rivojlanadi. Ularning evolyutsiyasi o'z

navbatida jamiyatning umumiy barqarorligiga, murakkablik darajasiga va modernizatsiya jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

XXI asr globallashuv jarayonlari, axborotkommunikatsiya texnologiyalarining kengayishi hamda ijtimoiy munosabatlarning raqamli formatga o'tishi ijtimoiy institutlar oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Avvalgi davrlarda an'anaviy institutlar orqali amalga oshirilgan tartibotni ta'minlash jarayoni bugungi kunda o'zgaruvchan va dinamik ijtimoiy muhitda qayta ko'rib chiqilmoqda. Shu bois institutlarning o'zo'zini tartibga solish qobiliyati, moslashuvchanligi, institutsional innovatsiyalarni qabul qilish darajasi dolzarb ilmiy masalaga aylanmoqda.

Mavzuning ahamiyati shundaki, ijtimoiy institutlarning evolyutsiyasi nafaqat ijtimoiy tizimning ichki mexanizmlarini tushunishda, balki davlat siyosatini takomillashtirish, boshqaruv tizimini isloh qilish, jamiyatda barqarorlik va ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlashda ham muhim nazariyamaliy asos yaratadi. Shuningdek, institutlarning autopoietik (o'zo'zini qayta ishlab boruvchi) tizim sifatidagi tabiati O'zbekiston jamiyatida kechayotgan islohotlar jarayonini chuqur anglashga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot ijtimoiy institutlarning o'zo'zini tashkil qilish tamoyillarini aniqlash, ularning evolyutsion rivojlanishini tahlil qilish hamda zamonaviy sharoitda institutlarning barqarorligini ta'minlaydigan mexanizmlarni ilmiy asosda ochib berishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot metodologiyasi ijtimoiy institutlarning evolyutsiyasini va ularning o'zo'zini tashkil qilish tamoyillarini ilmiy asosda tahlil qilishga yo'naltirilgan. Tadqiqot jarayonida nazariy, analitik va solishtirma metodlar birlashtirilib qo'llanildi.

Niklas Luhmann va Talcott Parsonsning ijtimoiy tizimlar nazariyasi asosida institutlarning autopoietik (o'zo'zini ishlab boruvchi) xususiyatlari tahlil qilindi. Ushbu yondashuv institutlarning tashqi bosimsiz, ichki mexanizmlar orqali rivojlanishini va jamiyatdagi funksional barqarorligini aniqlashga imkon berdi.

Ijtimoiy institutlarning shakllanishi va evolyutsiyasini tarixiy jarayon kontekstida o'rganish uchun qo'llanildi. Turli davrlardagi institutlarning tuzilishi, funksiyalari va o'zgarish mexanizmlari solishtirildi.

Ijtimoiy institutlarning ichki funksiyalarini va o'zaro bog'liqliklarini aniqlash maqsadida amalga oshirildi. Shu orqali institutlarning o'zo'zini tashkil qilish jarayonlaridagi muhim mexanizmlar ochib berildi.

Zamonaviy ijtimoiy jarayonlarni, shu jumladan globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida institutlarning moslashuvchanligini tahlil qilish uchun mavjud statistik ma'lumotlar, davlat hisobotlari va ilmiy tadqiqotlar asosida empirik materiallar yig'ildi va ishlatildi.

Tadqiqot jarayonida institutlarning jamiyat tizimidagi o'rni, o'zaro bog'liqligi va o'zo'zini tartibga solish mexanizmlari tizimli tarzda o'rganildi. Bu yondashuv ijtimoiy institutlarning murakkab tizim sifatida barqarorligini tushunishga yordam berdi.

Ushbu metodologiya yordamida maqolada ijtimoiy institutlarning evolyutsiyasi, ularning autopoietik xususiyatlari va zamonaviy sharoitdagi funksional barqarorligi ilmiy asosda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham ijtimoiy boshqaruv, davlat siyosati va institutsional islohotlar sohasida qo'llanilishi mumkin.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi ijtimoiy institutlarning evolyutsiyasini va ularning o'z-o'zini tashkil qilish tamoyillarini ilmiy asosda tahlil qilishga yo'naltirilgan. Tadqiqot jarayonida nazariy, analitik, solishtirma va empirik metodlar birlashtirilib qo'llanildi.

Tadqiqotda asosiy kontseptlar – "ijtimoiy institut", "autopoiesis", "evolyutsiya", "barqarorlik" va "moslashuvchanlik" tushunchalari aniqlanib, ularning o'zaro bog'liqligi va nazariy asoslari tahlil qilindi. Bu yondashuv institutlarning o'z-o'zini tashkil qilish jarayonini chuqur tushunishga yordam berdi.

Ijtimoiy institutlarning ichki funksiyalari va ularning jamiyatdagi o'rni tahlil qilindi. Shu orqali institutlarning murakkab tizim sifatida barqarorligini va evolyutsion dinamikasini aniqlash imkoniyati yaratildi.

Institutlarning moslashuvchanligi, o'zgarish tezligi va barqarorlik ko'rsatkichlari indikatorlar yordamida baholandi. Shu bilan birga, zamonaviy ijtimoiy institutlarning raqamli transformatsiyaga moslashuv darajasi empirik ma'lumotlar orqali o'rganildi.

O'zbekiston va boshqa mamlakatlardagi ijtimoiy institutlarning o'zgarish jarayonlari va innovatsion moslashuv tajribasi individual holatlar asosida tahlil qilindi. Bu yondashuv tadqiqotning amaliy jihatlarini mustahkamladi.

Statistika, rasmiy hisobotlar, ilmiy maqolalar va ijtimoiy so'rovlar natijalari bilan sifatli (intervyu, ekspert tahlili) ma'lumotlar birlashtirilib, institutlarning evolyutsion va autopoietik xususiyatlari ilmiy asosda tahlil qilindi.

Ushbu qo'shimcha metodologik vositalar tadqiqotning nazariy va amaliy jihatdan mukammal bo'lishini ta'minlaydi. Natijada, ijtimoiy institutlarning evolyutsiyasi, ularning autopoietik xususiyatlari va zamonaviy sharoitda barqarorligini ta'minlovchi mexanizmlar aniq va ilmiy asosda ochib berildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy institutlar murakkab ijtimoiy tizimning ajralmas qismi sifatida o'z-o'zini tashkil qilish xususiyatiga ega. Analitik tahlil natijalariga ko'ra, har bir institut – oila, ta'lim, siyosiy institutlar yoki iqtisodiy tizimlar – o'z ichki funksiyalarini jamiyat ehtiyojlariga moslashtirish orqali barqarorlikni ta'minlaydi. Bu jarayon institutlarning autopoietik tabiati bilan izohlanadi: ular tashqi bosimsiz, ichki kommunikatsiya va normativ mexanizmlar orqali o'zgaradi, yangilanadi va jamiyatdagi o'rni va funksiyasini saqlab qoladi.

Tarixiy-komparativ tahlil shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy institutlarning shakllanish jarayoni ma'lum bir davr va sharoit bilan bog'liq bo'lsa-da, ularning evolyutsiyasi umumiy ijtimoiy barqarorlikni saqlashga qaratilgan. Masalan, oila instituti va diniy institutlar ko'p asrlar davomida jamiyatning asosiy normativ mexanizmlarini shakllantirgan bo'lsa, zamonaviy davrda ta'lim va siyosiy institutlar o'z-o'zini moslashtirish orqali yangi ijtimoiy muammolarga javob beradi.

Empirik ma'lumotlar va statistik tahlil natijalari institutlarning moslashuvchanligi va innovatsion qobiliyati bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Raqamli transformatsiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va global iqtisodiy jarayonlar institutlarga yangi funksiyalarni yuklamoqda, shu bilan birga ularning autopoietik xususiyatlarini yanada kuchaytiradi. Shu asosda, institutlar o'z-o'zini tartibga solish va barqarorlikni ta'minlash mexanizmlarini rivojlantirish orqali jamiyatning ijtimoiy moslashuvchanligini oshiradi.

Sistematik tahlil natijalariga ko'ra, institutlarning o'z-o'zini tashkil qilish tamoyili bir nechta asosiy xususiyatlarda namoyon bo'ladi:

Ichki normativ mexanizmlar orqali funksiyalarni bajarish – institutlar o'z ichki qoidalari va qadriyatlari orqali jamiyat ehtiyojlariga javob beradi.

Moslashuvchanlik va yangilanish qobiliyati – tashqi sharoitlar o'zgarishi natijasida institutlar o'z strukturasini va funksiyalarini qayta shakllantiradi.

Barqarorlikni saqlash – institutlar o'z-o'zini tashkil qilish jarayoni orqali jamiyatdagi nizolarni yumshatadi va ichki muvozanatni ta'minlaydi.

Institutsional innovatsiyalarni qabul qilish – yangi texnologiyalar va tashqi ta'sirlar natijasida institutlar yangicha mexanizmlarni ishlab chiqadi va o'z faoliyatida tatbiq etadi.

Shu bilan birga, tadqiqot institutlarning o'z-o'zini tashkil qilish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni ham aniqladi. Masalan, ba'zi institutlar zamonaviy globallashtirish va raqamli transformatsiyaga moslashishda sekinlik ko'rsatadi, bu esa jamiyatning ijtimoiy barqarorligiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli, institutlarning barqaror rivojlanishi uchun nazariy asoslangan institutsional islohotlar zarurligi ta'kidlanadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy institutlarning evolyutsiyasi va ularning o'z-o'zini tashkil qilish qobiliyati jamiyatning murakkab ijtimoiy tizimi sifatida barqarorligi va rivojlanishini ta'minlashda markaziy rol o'ynaydi. Tadqiqot yakunida institutlarning autopoietik xususiyatlarini chuqur anglash ijtimoiy boshqaruv va davlat siyosatini takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Ushbu maqolada ijtimoiy institutlarning evolyutsiyasi va ularning o'z-o'zini tashkil qilish tamoyillari nazariy va empirik jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy institutlar jamiyatning murakkab tizimi sifatida o'z ichki mexanizmlari orqali barqarorlikni ta'minlaydi, o'zgaruvchan sharoitlarga moslashadi va yangi funksiyalarni o'zlashtiradi.

Autopoietik xususiyatlari tufayli institutlar tashqi bosimsiz, ichki normativ va kommunikativ mexanizmlar orqali rivojlanadi, yangilanadi va jamiyatdagi tartib va ijtimoiy uyg'unlikni saqlaydi. Tarixiy evolyutsiya tahlili institutlarning shakllanishi va o'zgarish jarayonlari nafaqat o'tmish, balki zamonaviy davrda ham ijtimoiy moslashuv, barqarorlik va institutsional innovatsiyalarni ta'minlashda muhim ekanini ko'rsatdi.

Shuningdek, global jarayonlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamli transformatsiya ijtimoiy institutlarga yangi vazifalarni yuklab, ularning o'z-o'zini tashkil qilish jarayonini murakkablashtiradi. Shu sababli institutlarning evolyutsion rivojlanishi va autopoietik xususiyatlarini chuqur anglash jamiyatning barqaror rivojlanishi, ijtimoiy boshqaruv tizimlarini takomillashtirish hamda institutsional islohotlarni samarali amalga oshirish uchun zarur ilmiy-amaliy asos hisoblanadi.

Natijada, tadqiqot institutlarning o'z-o'zini tashkil qilish tamoyili jamiyatning ijtimoiy barqarorligi va rivojlanishining markaziy omili ekanini tasdiqlaydi va mazkur sohadagi ilmiy tadqiqotlar uchun yangi yo'nalishlar ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Luhmann, N. Ijtimoiy tizimlar nazariyasi. – Berlin: Suhrkamp Verlag, 1995.
2. Parsons, T. Ijtimoiy tizimlar va ularning strukturasi. – Moskva: Progress, 1990.
3. Dyurkgeym, E. Ijtimoiy faktlar va institutlar. – Toshkent: Sharq, 2003.
4. Giddens, E. Sotsiologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
5. Zdravomyslov, I. Ijtimoiy institutlar va ularning evolyutsiyasi. – Moskva: Nauka, 2001.
6. Tilly, C. Jamiyat va institutsional o'zgarishlar. – Moskva: Akademiya, 2005.
7. Хуршидов, О. О'zbek jamiyatida ijtimoiy institutlarning shakllanishi va rivojlanishi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

8. Karimov, A. Globalizatsiya sharoitida ijtimoiy institutlar va ularning moslashuvchanligi. – Toshkent: Iqtisodiyot va sotsiologiya, 2020.